

ПОСТАТЬ О. А. АРАКЧЕЄВА В ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Центральною фігурою в період царювання Олександра I (1801-1825) є постать графа О. А. Аракчеєва, тому вся історична література, присвячена цій епосі, неминує звертатися до аналізу його життя та діяльності. Вплив цієї людини на формування внутрішньої політики не викликає сумнівів ні у сучасників, ні у нащадків. Інша річ, як цей вплив оцінюється кожним з них. І тут спостерігається значна дисперсія: від очевидної апологетики до абсолютного негативу.

Історіографія правління Олександра I величезна. Безумовний інтерес дослідників викликає цей героїчний і водночас трагічний, сповнений надії та невиправданих сподівань період Російської історії. Тому матеріалу, пов'язаного з вивченням діяльності Аракчеєва, накопичено достатньо. Вже у другій половині ХІХ ст. з'являються детальні біографічні дослідження російських імператорів, в яких значне місце відводиться висвітленню діяльності Аракчеєва. В історіографії ХХ ст. проблема оцінки масштабів його впливу на внутрішньополітичні процеси теж вирішується досить активно. Але й досі не існує наскрізних історіографічних робіт, присвячених аналізу цього величезного наукового (а інколи і далекого від нього) матеріалу.

На наш погляд, можливо виділити декілька етапів у вивченні життя та діяльності графа Аракчеєва. Перший - 1850-1860-і рр., коли триває процес накопичення джерел переважно особистого походження і починається критичне їх переосмислення; другий - 1870-і - початок ХХ ст., коли значно розширюються джерельна та методологічна бази досліджень і з'являються перші роботи відносно комплексного характеру; третій - 1920-і - до середини 1980-х рр., коли розвиток історичної науки в нашій країні проходить у рамках виключно марксистської історіографії; четвертий - кінець 1980-х - 1990-і рр., пов'язаний з радикальними змінами в галузі проблематики та методології наукових досліджень.

Короткий історіографічний екскурс свідчить, що в історичній літературі другої половини ХІХ - початку ХХ ст. щодо оцінки Аракчеєва можна виділити три характерні позиції. Першу поділяють М. І. Богданович та М. К. Шильдер із відверто негативним ставленням до графа як до особистості, так і до державного діяча.¹ Особливо потворним цей персонаж здається на фоні «сяючого» образу Олександра I. Доброзичливіший підхід в особистому відношенні та спроба деякої об'єктивної оцінки притаманні О. О. Кізеветтеру.² Третю позицію дореволюційної історіографії уособлює робота відомого дослідника вел. кн. Миколи Михайловича.³ Не виказуючи особистих симпатій, автор віддає належне Аракчеєву як державному діячу, передусім як військовому реформатору та порядному чиновнику. Комплексних робіт, присвячених цій персоналії, в той час створено не було.

Радянська історіографія цієї проблеми, досить упереджена в своїх оцінках, що з більшим чи меншим ступенем яскравості відображено у різних авторів. Не поділяючи позицій дореволюційних істориків про два етапи олександрівського правління, вчені-марксистів,⁴ не сприйнявши визначення «аракчєєщина» та використовуючи принцип історизму (в марксистському розумінні), вказують на поєднання реакційних та ліберальних векторів розвитку протягом всього його царювання, підкріплюючи таку позицію цитатою В. І. Леніна про «загравання в лібералізм».⁵ Щодо військових поселень - головного доробку Аракчеєва - радянські історики також солідарні в одностайно негативному вердикті цьому складному та суперечливому явищу соціального, військового та економічного життя російського суспільства. А такі популярні в радянській історіографії проблеми, як Вітчизняна війна 1812 р. та Російська імперія в міжнародних відносинах першої чверті ХІХ ст., зовсім ігнорують роль О. А. Аракчеєва. Слід зауважити, що ця проблема й досі не знайшла гідного осмислення в науковій

літературі і залишається актуальною і для сучасних авторів.

Протягом останніх десятиліть ХХ ст. вивчення життя та діяльності О. А. Аракчєєва набуло нової наукової актуальності. Розмаїття методологічних підходів, безперечно, сприяло неординарності концепцій сучасних авторів щодо результатів його діяльності. Саме цей період у дослідженні проблеми здається найбільш плідним та ґрунтовним.

Не ставлячи на меті вичерпне історіографічне дослідження проблеми, обмежимося скромнішим завданням: проаналізуємо історичну літературу, присвячену життю та діяльності графа О. А. Аракчєєва, яка побачила світ у другій половині ХХ ст. У цьому періоді виділяється два етапи. 50-і - перша половина 80-х рр. характеризуються виходом загальних робіт з історії Росії кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст., в яких діяльність графа Аракчєєва позначена лише загальними рисами. Спільним місцем для історіографії цього етапу є єдиний науково-теоретичний та методологічний підхід до історичного процесу, тому діяльність цієї особи оцінюється якщо не зовсім однаково, то концептуально подібно. Відзначимо, що в цей період майже не було введено в науковий обіг нових матеріалів. Історичні роботи кінця 80-х - 90-х рр. відрізняються універсальним аналітичним характером, автори звертаються до вивчення психології особистості Аракчєєва. Виявлення нових джерел, різні методологічні принципи роботи з матеріалом та його інтерпретація приводять дослідників до несподіваних для традиційної історіографії висновків. У цьому плані особливої уваги заслуговують роботи В. О. Федорова, К. М. Ячменіхіна та В. О. Томсінова.⁶

Видатним істориком лєнінградської школи російської історії ХVІІІ - ХІХ ст. був А. В. Предтеченський. Одним з пріоритетних напрямків його багатогранної наукової діяльності є історія суспільно-політичного життя Росії першої чверті ХІХ ст.⁷ У цілому автору не притаманне акцентування суб'єктивних факторів у вивченні історичного процесу. Поділяючи пануючі методологічні принципи історичної науки того часу, А. В. Предтеченський цілком вкладається в логіку традиційного історизму. Існування та діяльність будь-якої історичної персоналії розглядається ним крізь призму об'єктивних чинників конкретного (суспільно-політичного) становища в цілому. Тому діяльність Аракчєєва аналізується ним у контексті певних загальнодержавних обставин того часу.

Так, наприклад, він торкається проблеми державного реформування органів управління та аналізує проект графа Аракчєєва про введення посади президента комітету міністрів. Документ, на думку автора, викликає цікавість у контексті кращого розуміння сутності реформаторської діяльності Олександра І.⁸ А вже проект селянської реформи, складений графом на прохання імператора, чомусь залишається поза увагою дослідника.

Важливою складовою життя російського суспільства першої чверті ХІХ ст. є введення військових поселень. Ця проблема в монографії А. В. Предтеченського, на нашу думку, інтерпретована досить влучно: «военные поселения приобретали характер не ведомственного и не отраслевого, а общегосударственного мероприятия. Они в той или иной мере затрагивали крестьянскую, аграрную, финансовую, военную, административную, внешнюю политику, превращаясь, таким образом, в мероприятие универсального значения. Этот характер военных поселений, приданный им объективным ходом событий, целиком отвечал желаниям Александра, видевшего в военных поселениях начало переустройства всего государства».⁹ Близкуче володіючи знаннями з російської історії цього періоду, вивчаючи декабристський рух, історичні погляди О. С. Пушкіна, діяльність М. М. Сперанського, історію культури та суспільно-політичну думку олександрівського правління, А. В. Предтеченський добре уявляв собі складність, глобальність, суперечливість теоретичних мотивів та практичної реалізації проблеми військових поселень. Величезний масив джерельної бази, розпорошеність особистого архіву головного куратора військових поселень не дозволили досліднику створити комплексне дослідження з цього питання.

Саме А. В. Предтеченському історична наука завдячує науковим підходом у постановці питання про військові поселення, а також зміні ставлення до визначення терміну «аракчєєвщина». Проводячи історіографічний аналіз проблеми, автор категорично не погоджується з пануючим в дореволюційній літературі поглядом на періодизацію царювання Олександра І. Ця двочленна схема «реформаторсь-

кого» та «реакційного» періодів добре «прижилася» в літературі з назвою останнього «аракчєєвщина». Справедливо вважаючи такий поділ примітивно-спрощеним, автор не бачить причин для визначення окремих етапів олександрівського правління за принципом будь-якої політичної доктрини. В цьому контексті вживання ним терміну «аракчєєвщина» є специфічним. Фактично не використовуючи його в тексті, називаючи «словцем», А. В. Предтеченський вживає визначення «аракчєєвщина» як розповсюджену для того часу оцінку епохи, а не в значенні провідної ролі державного діяча в житті суспільства. «Наиболее яркое выражение внутренняя политика правительства в последнее десятилетие александровского царствования нашла не в законодательстве, а в отдельных мероприятиях, осуществлявшихся отдельными государственными деятелями по отдельным отраслям управления. В своей совокупности эти мероприятия дают чрезвычайно яркую картину того режима, который получил памятное в истории нашей страны, но совершенно условное название «аракчєєвского». Аракчєєвского в этом режиме было не больше, чем александровского».¹⁰ Автору доволі влучно вдалося передати сутність політичної діяльності Аракчєєва як запобігливого, особисто відданого, ретельного та бездоганного виконавця задумів монарха, але він цілком відмовляє графу в особистій ініціативі та творчій дії.

Ще одним зразком радянської історіографії в дослідженні історії Росії кінця XVIII - початку XIX ст. є курс лекцій - «История СССР» - С. Б. Окуня.¹¹ Продовжуючи традиції своїх попередників, автор не бачить особистого впливу Аракчєєва на правління Олександра I. Крізь аналіз об'єктивних причин розглядаються С. Б. Окунем чинники, які зумовили зміст політики імператора. А посилення становища фаворита він вважає зайвим аргументом в реалізації імператорського курсу реакційної політики. Автор також не приймає визначення періоду 1815-1825 рр. терміном «аракчєєвщина». На його думку, це визначення повинно відбивати «самовладдя» Аракчєєва, тоді як воно наступило лише з 1824 р., коли графу вдалося остаточно позбавитися «не його» людей в держапараті країни. Лише усунувши П. М. Волконського і О. М. Голіцина, замінивши їх своїми креатурами - І. І. Дібічем та О. С. Шишковим, Аракчєєв, як вважає С. Б. Окунь, отримав всю повноту влади. Та навіть за таких умов автор розглядає його лише як «добросовісного исполнителя воли его повелителя».¹² Саме ця думка підкреслюється автором при аналізі аракчєєвського проекту з селянського питання: тільки замовлення єдиного законодавця - Олександра I - спонукало до виконання його графом Аракчєєвим.

Що стосується комплексної характеристики цієї особистості, то прямих оцінок автор не подає. Але в роботі міститься значний матеріал, що свідчить про негативне ставлення сучасників до графа. Згадується думка до Местра, публікація оди К. Ф. Рилєєва, випадок з віце-президентом Академії Мистецтв О. Ф. Лабзіним та інші загальновідомі факти, які дозволяють говорити про тотожність цих оцінок і для С. Б. Окуня.

Деяко осторонь від інших робіт, що належать до першого періоду сучасної історіографії, стоїть праця П. Н. Богдановича «Аракчєєв - Граф и Барон Российской империи», яка побачила світ в Буенос-Айресі у 1956 р.¹³ Автора цієї монографії - колишнього полковника генерального штабу царської Росії - відрізняє не тільки географія видання його роботи, а й своєрідний науково-теоретичний підхід до вивчення минулого вітчизняної історії та предмет дослідження. Це перша монографія (з певними застереженнями в плані цього визначення) цілком присвячена вивченню особистості та політичної діяльності Аракчєєва. Незважаючи на те, що робота має яскраво виражений нарисовий характер, її відрізняє досить оригінальний концептуальний підхід до вивчення діяльності графа. Автор вирішує завдання всілякого «освітлення» постаті Аракчєєва, всіх його вчинків та дій. Не маючи історичної освіти, П. Н. Богданович припускається багатьох помилок, а недостатнє знання джерел не дозволило йому вичерпно розкрити сутність цієї складної та суперечливої фігури. Але робота має і свої сильні сторони. По-перше, П. Н. Богданович належним чином оцінив реформаторську діяльність графа на посаді військового міністра, вважаючи, що завдяки його реформам Росія посіла гідне місце в Європі, ставши наймогутнішою державою того часу. По-друге, автор приділив багато уваги негативному ставленню громадськості до особи графа, намагаючись з'ясувати його причини.

Останні десятиліття ХХ ст. є найцікавішим періодом у вивченні життя та діяльності Аракчєєва. Історична література цього періоду вирізняється розмаїттям проблематики, наукових підходів та методів у розробці концептуальних рішень. Дослідження цієї теми ускладнюються об'єктивними чинниками, передусім з роз'єднанням джерельного матеріалу. Єдиного особистого фонду Аракчєєва не існує, письмові джерела, пов'язані з його життям та діяльністю, розпорошені по багатьох архівосховищах Російської Федерації.¹⁴ Тому кожна нова інформація джерельного характеру є важливою і потрібною. Так, наприклад, Ю.І. Герасимова¹⁵ у своїй статті повідомляє про склад та трагічну долю аракчєєвського архіву, роблячи при цьому особливий акцент на матеріалах, що зберігаються у відділі рукописів Російської державної бібліотеки. Публікація К. М. Ячменіхіна¹⁶ містить додаткову інформацію про реформаторську діяльність Олександрa I після закордонних походів російської армії. Автором встановлено час появи документа - початок 1815 р. - переддень введення поселенської системи в Росії.

Саме тема військових поселень, пов'язана з державною діяльністю Аракчєєва, стає центральною у науковій літературі. Всі сучасні автори досить обґрунтовано вважають, що авторство ідеї військових поселень належить самому імператору Олександру I.¹⁷ Більш того, О. А. Аракчєєв спочатку виступав проти цих нововведень. Це ще раз доводить К. М. Ячменіхін, документально аргументуючи, що: «Аракчєєв не соглашался с идеей поселения армии, и предлагал другие варианты выхода из создавшегося положения».¹⁸ Але не випадково саме Аракчєєву було доручено виконання цього вкрай складного завдання. Зайнявши посаду керівника військових поселень, граф наполегливо перетворює в життя всі навіть утопічні ідеї та побажання імператора. За влучним зауваженням О. І. Герцена, військові поселення почали ототожнюватись з «державою Аракчєєва». Звичайно, в цьому визначенні чимало правди: реалізація того, що було задумано імператором, йшла згідно з аракчєєвським розумінням сутності справи та в його управлінській манері.

Багато авторів порівнюють аракчєєвські засоби управління військовими поселеннями з системою функціонування його Грузинської вотчини. В. О. Томсінов і А. Ю. Коваленко¹⁹ вважають стиль управління однаковим, різниться лише масштаб діяльності. Зокрема, В. О. Томсінов зазначає: «Образ мышления Аракчєєва - традиционный для властвующих в России. Формула его проста: властитель - это отец и благодетель, а подвластные - неразумные дети, не знающие собственного блага и оттого требующие неустанной о себе заботы и опеки со стороны властей».²⁰ І Аракчєєв «турбувався» та «пкікувався». Добре відома його головна методика в реалізації будь-якої нової справи: все чітко та жорстко регламентувати для можливості більш ефективного контролю. Принципи, якими він керувався в організації військових поселень, в свою чергу, застосовувалися графом і в своєму маєтку. І тут, і там Аракчєєв рішуче бере на себе обов'язки благодійника. Побут у повсякденні та на свята - за встановленими господарем правилами, за невиконання яких - неминуча кара - став стилем життя селян Грузинської вотчини та військових поселенців.

Сюжет - Аракчєєв-поміщик - мало досліджений. У зв'язку з цим треба виділити роботи В. О. Федорова і В. О. Томсінова,²¹ в яких досить об'єктивно подається картина зразкового російського маєтку першої половини ХІХ ст. Граф справді чимало зробив для покращення матеріального добробуту своїх селян. Гарні дороги, високий рівень господарського розвитку, чистота та порядок - усі показники матеріального добробуту - тішили око і душу наймогутніших посадковців Росії, включаючи імператора, що в різні часи відвідували маєток в Грузині та його господаря. На жаль, це диво архітектури (садиба, собор Андрія Первозванного, китайський будинок, каплиця та численні статуї) і садово-паркового мистецтва не збереглися до наших днів. Робота Н. В. Мурашової²² допомагає уявити вигляд маєтку першого вельможі імперії з усіма пишнотами та розкішшю.

Найпоширенішим штампом щодо особи О. А. Аракчєєва, який зустрічається на сторінках наукових (а іноді і ненаукових) видань, є теза про начебто дивовижне невігластво графа. Так, наприклад, М. О. Троїцький вважає, що «говорить о каких-либо серьезных убеждениях Аракчєєва просто нельзя ввиду его всеобъемлющего невежества».²³ Хоча добре відомим є факт, що Аракчєєв блискуче закінчив один з найкращих в Росії навчальних закладів - Артилерійський та інженерний кадетський

корпус з чином поручика артилерії (що було великою рідкістю) і був залишений там викладати та завідувати бібліотекою, мав багату книгозбірню у Грузинському маєтку та петербурзькому домі,²⁴ був автором навчального посібника «Краткая артиллерийская записка в вопросах и ответах» та багатьох інструкцій, правил, керівництв, неодноразово друкувався в «Артиллерийском журнале». Єдиним аргументом на користь цієї хибної думки є самохарактеристика Аракчєєва, як «істинно русского неученого дворянина»,²⁵ вирвана з контексту конкретних обставин, коли вона була висловлена. Неупереджене вивчення особистості Аракчєєва дозволяє взяти під сумнів зневажливий коментар графа про себе.

У 90-і рр. з'являються роботи, присвячені безпосередньо особистості О. А. Аракчєєва, в яких детально аналізується його життєвий шлях, етапи блискавичної кар'єри і тихого поміркованого життя після усунення його з державних посад. Це статті В. О. Федорова, монографія В. О. Томсінова і роботи К. М. Ячменіхіна.²⁶ Саме цим авторам вдалося, на нашу думку, відтворити історичну справедливість стосовно такої неординарної, складної і трагічної постаті, як граф Аракчєєв. Вводячи в науковий обіг нові матеріали, переосмислюючи відомі факти та виходячи з принципів науковості, всі три дослідники намагалися оцінити і зрозуміти особистість О. А. Аракчєєва в контексті того історичного часу, в якому він жив та діяв. Хоча не з усіма висновками можна погодитися, незважаючи на деякі фактологічні хиби та помилки, історичний портрет, що вийшов з-під їхнього пера, здається найбільш реальним. Своєрідність епохи відбилася на її головних особах, які не були простими рабами обставин, подій та явищ, вони досить активно впливали на неї.

Взаємини Аракчєєва та еліти російського суспільства завжди цікавили авторів, які писали про нього. Дослідження цього напрямку стосуються передусім його відносин з М. М. Сперанським, Г. С. Батеньковим і, звичайно, з декабристами.²⁷ У багатьох роботах використовується інформація, що відбиває думку громадськості про графа Аракчєєва. Практично спільним місцем є фраза з щоденника О. С. Пушкіна, яка з'явилася після відвідання ним М. М. Сперанського у 1834 р.: «Вы и Аракчєєв, стоите в дверях противоположных этого царствования, как гении Зла и Блага».²⁸ В. О. Томсінов вважає, що «подобное представление мало соответствовало тому, что было на самом деле. В действительности граф Аракчєєв стоял в обеих дверях Александра царствования».²⁹ Це визнає і сам О. С. Пушкін. Детально взаємини і сприйняття великим поетом великого чиновника розкриті в роботі Б. Б. Давидова та Т. М. Кандаурової.³⁰ Слід зауважити, що історична література містить різноманітні негативні відгуки, присвячені Аракчєєву: епіграми, анекдоти, народні пісні про «жорстокого графа». Хвалебні оди, привітання та подяки, що у величезній кількості приходили на адресу графа до свят і не тільки, майже замовчуються.

Багато сучасників графа звинувачували його в тому, що він цілком заволодів увагою та довірою Олександра І. Більшість з них визнавала в ньому талант організатора та блискучого виконавця, але мало кому вдалося виявити в ньому здібності до конструктивних творчих ініціатив у вирішенні наявних проблем. В. О. Томсінов неодноразово в своїй роботі намагався віддати належне творчим здібностям Аракчєєва та його вмінню мислити державними категоріями. «Реформаторская жилка в Аракчєєве, - на його думку, - имела и была весьма прочной. За какое бы дело ни брался граф, он непременно старался внести в него что-нибудь свое, какое бы ведомство ни поручалось ему в управление, он всегда стремился что-то в нем перестроить».³¹

Особливо яскраво державний здоровий глузд Аракчєєва проявився в розроблених ним проектах. У роботі С. В. Мироненка «Самодержавие и реформы»³² була розпочата перша в історіографії спроба аналітичного розгляду проекту визволення селян, складеного графом за особистим дорученням імператора. На думку С. В. Мироненка, головними проблемами олександрівського правління була конституційна та селянська реформи. При всьому негативному ставленні автора до О. А. Аракчєєва та «реакційних» проявів його діяльності, він намагається неупереджено та об'єктивно проаналізувати цей цікавий документ. Історик пропонує відмовитись від «привычного соблазна объявлять любое действие Аракчєєва реакционным или, по крайней мере, лицемерным. Намерения Александра І и его поручения ... были серьезными, и столь же серьезно пытался Аракчєєв реализовать стремления

царя».³³ У роботі вміщена оцінка не лише змісту документа та аналіз принципів визволення селян, а й з'ясовується реалістичність проекту. Вперше в науковій літературі однозначно стверджується, що реформа 1861 р. багато в чому запозичила принципи, які містилися в аракчеевському проекті.

Характеристика рис характеру графа, яку подає С. В. Мироненко, викликає, щонайменше подив, враховуючи його же неупереджену та науково обгрунтовану позицію в оцінці проекту. Ось що він пише: «при всей несомненной неординарности это был человек, начисто лишенный качеств политического мыслителя. Хитрый, ловкий, умелый, жестокий - все что угодно, только не политик, если понимать этот термин как синоним не царедворца, а государственного деятеля».³⁴ Більше того, С. В. Мироненко вважає, що в період 1821-1825 рр. в Росії склалася нова політична реальність, назва якій - фаворитизм: «реальная государственная власть от самодержца перешла полностью в руки всесильного временщика - Алексея Андреевича Аракчеева».³⁵ Абсолютизація влади та впливу Аракчеева на другу половину олександрівського правління, на думку більшості вчених, занадто перебільшена.³⁶ Імператор володів вичерпною інформацією щодо стану справ в країні і, безумовно, саме він був єдиним та повноправним правителем держави. Візуальна форма величезного впливу графа була далекою від реального становища. Саме С. В. Мироненко, суперечачи власним вищепроцитованим висновкам, вважає графа «беспрекословным исполнителем предначертаний высокого патрона - вот устоявшаяся за десятилетия схема отношений Аракчеева и Александра».³⁷ Звичайне людське життя завжди складніше і суперечливіше будьяких узагальнень, теоретизувать та міркувань.

У дивних, складних і незрозумілих стосунках імператора та Аракчеева намагалися розібратися сучасні дослідники. Оцінки цих взаємин у науковій літературі різноманітні та суперечливі. Вірогідніше за все, абсолютної істини встановити не вдасться. На думку К. М. Ячменіхіна, «Александр I нужен был Аракчееву так же, как Аракчеев - Александру I. В их взаимоотношениях, когда на первое место выдвигалась идея, а не человек, было больше прагматического и меньше личного, духовного».³⁸ Сучасним вченим слід враховувати специфіку ментальних, психологічних, соціальних та світоглядних чинників, що визначають атмосферу історичного часу першої чверті XIX ст. Також це стосується спроб жорстко кваліфікувати великі історичні фігури за належністю до певної політичної доктрини. Необхідно пам'ятати, що такі визначення досить умовні. Історичні персонажі - живі люди зі своїми слабкими та сильними сторонами, і цей «сплав» по-різному оцінюється їх сучасниками та нащадками, бо кожне покоління має власну шкалу цінностей.

Джерела та література:

1. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время. - Спб., 1868-1872. - Т. I-IV; Його ж. Характеристика деятельности графа Аракчеева // Русский инвалид. - 1866. - № 5; Шильдер Н. К. Император Александр Первый, его жизнь и царствование. - СПб., 1898. - Т. I-IV.
2. Кизеветтер А. А. Император Александр I и Аракчеев в их взаимоотношениях // Русская мысль. - 1911. - № 2. - С. 1-33; Його ж. Аракчеев // Русская мысль. - 1910. - № 11. - С. 42-72; № 12. - С. 1-31.
3. Великий князь Николай Михайлович. Император Александр I. Опыт исторического исследования. - М., 1999.
4. Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. - М. -Л., 1957; Окунь С. Б. История СССР. Лекции. - Ч. 2. - Л., 1972 та ін.
5. Ленин В. И. Гонители земства и Аннибалы либерализма // ПСС. - Т. V. - С. 30.
6. Федоров В. А. Александр I // Вопросы истории. - 1990. - № 1. - С. 50-72; Його ж. А. А. Аракчеев // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 9. - С. 54-74; Його ж. М. М. Сперанский и А. А. Аракчев. - М., 1997; Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчев // Вопросы истории. - 1991. - № 12. - С. 37-50; Його ж. Алексей Андреевич Аракчев // Российские консерваторы. - М., - 1997. - С. 17-62; Томсинов В. А. Временщик (А. А. Аракчев). - М., 1996.
7. Предтеченский А. В. Вказ. праця.
8. Там само. - С. 370.
9. Там само. - С. 423.
10. Там само. - С. 423.
11. Окунь С. Б. Вказ. праця.
12. Там само. - С. 104.
13. Богданович П. Н. Аракчев. Граф и Барон Российской империи (1769-1834). - Буэнос-Айрес, 1956.
14. «Во внимании к пользам государственным...» Записка графа А. А. Аракчеева Александру I о реформе армии 1815 г. / Вступительная статья и комментарии К. М. Ячменихин // Исторический архив. - 2000. - № 6. - С. 4.

15. Герасимова Ю.И. Архив А. А. Аракчеева // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. - 1980. - Вып. 41. - С. 56-80.
16. «Во внимании к пользам государственным...» - С. 4-20.
17. Федоров В. А. Александр I // Вопросы истории. - 1990. - № 1. - С. 65; Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев // Российские консерваторы. - М., 1997. - С. 40-41; Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. - М., 1989. - С. 212.
18. «Во внимании к пользам государственным...» - С. 6.
19. Томсинов В. А. Вказ. праця. - С. 136; Коваленко А. Ю. Роль А. А. Аракчеева в управлении военными поселениями // Вопросы отечественной истории и историографии. - Межвузовский сборник научных трудов. - Вып. 3. - М., 2000. - С. 65.
20. Томсинов В. А. Вказ. праця. - С. 220-221.
21. Федоров В. А. А. А. Аракчев (1769-1834) // Вестник Московского университета. - Серия 8. История. - 1993. - № 3. - С. 54-74; Томсинов В. А. Вказ. праця.
22. Мурашова Н. В. Архитектурный ансамбль усадьбы Грузино - произведение Ф. И. Демерцова / Панорама искусств. - 1986. - № 9. - С. 198-230.
23. Троицкий Н. А. Александр I (1777-1825) и Наполеон (1769-1821). - М., 1994. - С. 270.
24. Ячменихин К. М. Библиотека фронтového солдата // Библиофил. - 1999. - № 1. - С. 105-113.
25. Аракчеев: свидетельства современников / Вступительная статья Е. Э. Ляминой. - М., 2000. - С. 375.
26. Федоров В. А. Вказ. праця; Томсинов В. А. Вказ праця; Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев // Вопросы истории. - 1991. - № 12. - С. 37-50; Його ж. Алексей Андреевич Аракчеев // Российские консерваторы. - М., 1997. - С. 17-62.
27. Федоров В. А. М. М. Сперанский и А. А. Аракчеев. - М., 1997; Ячменихин К. М. Г. С. Батеньков и А. А. Аракчеев // Тарасовские чтения. 14-15 марта 1995 г. - Йошкар-Ола, 1995. - С. 57-59; Федоров В. А. «Своей судьбой гордимся мы...» - М., 1998.
28. Пушкин А. С. Дневник // Собрание сочинений в десяти томах. - М., 1976. - Т. VII. - С. 281.
29. Томсинов В. А. Вказ. праця. - С. 130.
30. Давыдов Б. Б., Кандаурова Т. Н. Государственные деятели эпохи Александра I в оценке А. С. Пушкина. А. А. Аракчеев и М. М. Сперанский // Хозяева и гости усадьбы Вяземы. - Материалы IV Голлицинских чтений 18-19 января 1997 г. - Ч. II. - М., 1997. - С. 129-140.
31. Томсинов В. А. Вказ. праця. - С. 195.
32. Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. - М., 1989.
33. Там само. - С. 104.
34. Там само. - С. 221.
35. Там само. - С. 221.
36. Томсинов В. А. Вказ. праця. - С. 131; Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев // Российские консерваторы... - С. 46; Федоров В. А. Александр I // Вопросы истории. - 1990. - С. 66; Российские самодержцы (1801-1917). - М., 1993. - С. 77.
37. Мироненко С. В. Вказ. праця. - С. 221.
38. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев. // Российские консерваторы... - С. 58

